

AZ ANTROPOLÓGIA VÉGEI ÉS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON
A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN:
ALMÁSI BALOGH PÁL (1794–1867),
HUNFALVY JÁNOS (1820–1888) ÉS AZ ELŐDÖK¹

Közhelynek számít az az állítás, amely szerint az antropológia tudományának professzionális, intézményes struktúrái – diskurzusai és szervezeti formái – a 19. században alakultak ki, úgy Európában, mint az Amerikai Egyesült Államokban, vagy Magyarországon.

A 19. század azonban *hosszú* volt. Igen hosszú, ha figyelembe vesszünk kiemelkedő jelentőségű politikai eseményeket (például az 1848–1849-es forradalmakat), széles körben elterjedő társadalmi és kulturális mozgalmakat (például az 1820–1830-as évek nemzeti és kulturális „ébredését”), a feudalizmus bukását, az urbanizáció fellendülését, vagy – ami a jelentanulmány témája szempontjából igen lényeges – Európa ázsiai, afrikai, valamint amerikai és óceániai terjeszkedését a század első és második felében. Ezek a mélyreható társadalmi-kulturális átalakulások sok esetben távolról sem a század elején, hanem inkább azt megelőzően bontakoztak ki, és nem is csak a század végéig tartottak, hanem azon túl is kitapinthatók voltak. Nem is valamely adott, meghatározható időpontban kezdődtek, illetve értek véget. Ennek megfelelően történészek és tudománytörténészek szigorú kronológiák helyett, vagy azokkal párhuzamosan joggal próbáltak hosszabb és tágabb, vagy éppenséggel rövidebb és szűkebb társadalmi-kulturális átalakulási modellekben gondolkodni. Nem magával a 19. századdal mint valamely absztrakt kronológiai egységgel számoltak, hanem sokkal finomabb, képlékenyebb megközelítéseket igyekeztek alkalmazni.

Hasonló kérdések a magyarországi történeti kutatásokban is felmerültek a nem túl távoli múltban. Mindenekelőtt a következő három történész alapvető munkáira gondolhatunk: Kosáry Domokos (1913–2007), H. Balázs Éva (1915–2006) és Hanák Péter (1921–1997). Mind a hárman a 18. és a 19. század különböző társadalmi és kulturális jelenségeit kutatták, így például a 18. századi oktatás és könyvkultúra történetét (Kosáry Domokos), a felvilágosodás társadalom- és eszmetörténetét (H. Balázs Éva), valamint a 19. század társadalom- és kultúrtörténetét (Hanák Péter). Kutatásaik tárgyát mind a hárman a vizsgált századot vagy *visszafelé* (H. Balázs Éva, Kosáry Domokos), vagy *előrefelé* átívelőként (Hanák Péter) azonosították, és mind korai, mind későbbi formáit bevonták vizsgálataikba (KOSÁRY, 1980; H. BALÁZS, 1987; HANÁK, 1988).

Ami a kulturális antropológiát illeti, annak egyes művelői is igyekeztek a közelmúltban tudományáguk történeti alakulását vizsgálni, úgy a folyamat egészére, mint egyes időszakaira, szakaszaira összpontosítva. A történészekhez hasonlóan közülük is többen

¹ Jelen írás a „The Ends and Beginnings of Anthropology in Hungary in the Long 19th century: Pál Almási Balogh (1794–1867), János Hunfalvy (1820–1888), and the Predecessors” című, a müncheni Waxmann kiadónál megjelenés alatt lévő tanulmányom kibővített magyar fordítása.

arra a következtetésre jutottak, hogy tudományáguk kronológiai határait óvatosan kell kijelölni. Ezek a határok meglehetősen elmosódnak tünnek. Javasataik szerint adekvátabb, rugalmasabb és ezáltal relevánsabb antropológiatörténetet/-történeteket kellene írni, melyek nem csak egy, hanem több/többféle történeti diskurzust vesznek figyelembe, s nagyobb figyelmet fordítanak utóbbiak lokális/egyedi megformálódásaira/(át)alakulásaira, mint valamely univerzálisan érvényes – s utóbbi mivoltában inkább csak feltételezett – szigorú kronológiai sorrendre. A pontos dátumok és azok egymásutánisága fontos lehet például – tudománytörténeti modellként, összehasonlítás céljára – az antropológia tudományága intézményesülésének szempontjából valamely országban, ám aligha segít valamely diskurzus, megközelítés, kutatási módszer stb. felemelkedésének vagy hanyatlásának a megértésében. E tekintetben olyan kiváló tudománytörténész gondolkodók meglátásaira hivatkozhatunk, mint George W. Stocking (1928–2013), Curtis Hinsley vagy Henrika Kuklick (1942–2013) az Amerikai Egyesült Államokból, továbbá Raymond Aron (1905–1983) és Nathan Wachtel Franciaországból (STOCKING, 1982 [1968]; HINSLEY, 1981; KUKLICK, 2007; ARON, 1967; WACHTEL, 1990). Munkásságukban figyelemre (és követésre) méltó, hogy sem a történetiséget, mint olyat, sem a kronológiai szigorot nem zárták ki vizsgálataikból, mégis sikerült kevésbé merev gondolkodási modelleket, valamint rugalmasabb, képlékenyebb, ernyőszerű diskurzusokat javasolniuk és felvázolniuk az antropológiák történetének a megírása során.

Általánosságban úgy tűnik, a társadalomtudományok közelmúltbeli története mindekenélőtt „elmosódó kronológiák” (*blurred chronologies*) elfogadását, az ilyenekkel való gondolkodást tanítja nekünk, illetve követeli meg tőlünk. Ugyanúgy, ahogyan „elmosódó műfajokat” (*blurred genres*) ismertek fel és írtak körül például már az 1970-es/1990-es évek vezető gondolkodói, mint Clifford Geertz (1926–2006), Renato Rosaldo, Steven Greenblatt és mások is (GEERTZ, 1973; ROSALDO, 1993 [1989]; GREENBLATT, 1991). Ezzel párhuzamosan a korszak kiemelkedő francia kultúr- és tudománytörténészei, mint Roger Chartier, Jacques Revel, Kapil Raj és mások azt javasolták, hogy adekvátabb egy adott időszakban egymás *mellett* létező, egymásba folyó, egymással összeolvadó kulturális formák és gyakorlatok sokféleségében gondolkodnunk, mintsem ragaszkodnunk események, intézmények és személyek valamely leegyszerűsítő lineáris – tehát kronológiai – sorrendjéhez. A tudománytörténet alakulására úgy tűnik, inkább az előbbieket, mintsem az utóbbiak vannak hatással, tekintsük akár a társadalomtudományok, akár a természettudományok, akár a kultúrára vonatkozó tudományok történetét (CHARTIER, 1987, 1989b, 1992; REVEL – DE CERTEAU – JULIA, 1975; RAJ, 2007; lásd még DE CERTEAU, 1974).

Ezen a ponton forduljunk Magyarországhoz és a magyarországi antropológia történetéhez, és nézzük meg, miről tanúskodik, ha a fent vázolt szempontok szerint tekintjük át. Kutatásaim – közelmúltban végzett levéltári feltárásaim – szerint ez a történet hasonló meglátásokra vezet: a történeti Magyar Királyságban a 18–19. században párhuzamosan egymás mellett létező, és bizonyos mértékben egymásba is folyó *antropológiai gyakorlatok/diskurzusok sokaságának* a jelenlétéről tanúskodik. Sőt, Magyarország példája olykor azt is megmutatja, hogy ezek az antropológiai diskurzusok hogyan jelentek meg. Honnan jöttek, hogyan olvadtak vagy nem olvadtak össze egymással, az egyik hogyan építette magába – vagy éppen hagyta ki – a másik(ak)at, illetve hogyan telepedett fölé a másik(ak)nak. Jelen tanulmányban az antropológia Magyar Királyságban történt fel-

emelkedésének egyfajta *mikrotörténetét* szeretném megvilágítani. Olyan mértékben legalábbis, amennyit levéltári és régi nyomtatványtári feltárásaim jelenlegi állása lehetővé tesz.

Vizsgálataim középpontjában Amerika és a Csendes-óceán áll, a róluk szóló korai ismeretek, valamint ábrázolásuk a Magyarországon kiadott régi földrajzkiadványokban és természethistória tankönyvekben (*geographia* és *historia naturalis*). A kutatási módszer, amelyet alkalmazok, a *mikrofilológia*, azaz levéltári források és ún. régi könyvek levéltári feltárása, „sűrű” olvasása és kontextualizálása. Felerészben antropológusként, felerészben történészként a mikrofilológiai megközelítést különösen hasznosnak vélem, mivel sok tekintetben hasonlít az antropológiai terepmunkához: hasonló empíriára, empátiára és találékonyságra, ugyanakkor a saját „megfigyelői” pozíció tudatosítására, legfőképpen pedig türelemre épül (GEERTZ, 1973; CHARTIER, 1989a, 1992; GINZBURG, 1976, 1989; DAVIS, 1987, 2006). A levéltári anyag gyűjtésének és felfejtésének *par excellence* empirikus folyamata rendkívül tanulságos mind a konkrét kutatásban, mind a gondolkodásban való továbblépés szempontjából: újabb és újabb belső/*émikus* és külső/*étikus* összefüggéseket, motivációkat és értelmezési lehetőségeket nyit meg a kutató előtt (lásd ugyanerről GINZBURG, 1976; DAVIS, 1987).

Ha az 1870-es évekből próbálunk meg visszatekinteni a 19. századra, amikor a pesti egyetemen megalakult az első földrajzi tanszék, és amikor ott Hunfalvy János (1820–1880) geográfus Magyarországon elsőként megtartotta előadásait világföldrajzról és *egyetemes néprajzról* (HUNFALVY, 1995), két dolgot kell észrevennünk. Az egyik az, hogy a Magyar Királyságban már jóval Hunfalvy munkássága előtt, és attól nagyrészt *függetlenül* is létezett egy – s mint látni fogjuk, önmagában is rétegzettnek, töredezettnek látszó – korábbi, egyetemes néprajzi/antropológiai relevanciájú ismeretanyag. A másik pedig az, hogy ez a korábbi és önmagában is heterogén tudásanyag jószerivel *nem/alig* épült be a későbbi, az 1870-es években intézményesült egyetemes néprajz tudományos diskurzusába, amelynek Hunfalvy előadásai az elsődrendű képviselői voltak. Úgy tűnik, ez a korábbi tudás valahogyan lesüllyedt, szétarabolódott, eltűnt a 19. század forrongó, később megdermedő évtizedei – 1848/1849, majd a Bach-korszak (1851–1859), s végül az osztrák–magyar kiegyezés (1867) felé vezető időszak – folyamán. Ha az okokat nem is tudom még megnevezni, azt biztosan állíthatom, hogy ez a korábbi anyag csak bizonyos esetekben követhető Hunfalvy egyetemi előadásaiig, illetve azokban.

A néprajzi/etnológiai/antropológiai tudás felhalmozódásának a folyamata Magyarországon tehát korántsem tűnik lineárisnak, folytatólagosnak. Az általam vizsgált területre vonatkozóan a 18. és a 19. század folyamán legalább *három* nagy diskurzust találunk, amelyek többé-kevésbé egymás mellett léteztek. Hunfalvy világföldrajzi és egyetemes néprajzi egyetemi előadásai előtt – amelyeknek szintén megvan a maguk bonyolult mikrofilológiája, és amelyre a későbbiekben még visszatérek – a következő, többé-kevésbé egymástól független, etnológiai/antropológiai vonatkozású tudásréteget fedezhetjük fel.

Először is, egy sokszínű, gazdag és igen bőséges jezsuita diskurzust. Az Európán kívüli őslakos népek jezsuita reprezentációja mindenekelőtt a nagyszombati (Trnava) egyetemről dokumentálható, rendszeresebben körülbelül a 17. század közepétől. Ez a diskurzus főként misszionáriusi beszámolókból áll, amelyek különböző műfajú nyomtatványokban jelen-

nek meg: geográfiákban, *historia naturalis*okban, almanachokban. Ezek közül kiemelkednek Közép- és Dél-Amerika első (latin nyelvű) etnográfiai leírásai, rövidebb-hosszabb megjelenítései (Sz. KRISTÓF, 2012a, 2012c, 2014c, 2015; a katolikus missziós irodalom meglehetősen ambivalens etnológiai relevanciájáról lásd BLANCKAERT, 1985).

Másodszor, a 18. század második felétől és a 19. század elejétől megkezdődött a nyugat-európai utazási irodalomnak, különböző úti beszámolóknak a magyar nyelvű fordítása, adaptációja, mindenekelőtt protestáns szerzők – lelkészek, tudósok – részéről. Jó példa erre James Cook (1728–1779) utazásainak (*Voyages*) az esete, amelyeknek nem kevesebb, mint négy különböző korabeli magyar fordítását tárhattam fel a közelmúltban (Sz. KRISTÓF, 2022a; Cookról és a brit csendes-óceáni utazások és útleírások különféle aspektusairól lásd MARSHALL – WILLIAMS, 1982).

Harmadszor pedig, körülbelül ugyanebben az időben történt meg Alexander von Humboldt (1769–1859) ún. „ember”-földrajzának (*géographie humaine*) a recepciója is. Ennek a recepciónak és adaptációnak a nyomán a hosszú 19. század folyamán több különböző – rövidebb-hosszabb néprajzi leírásokat is tartalmazó – természethistóriai, természettudományi (földrajzi, geográfiai) mű keletkezett Magyarországon (Sz. KRISTÓF, 2017a, 2017b, 2021c, 2021d; a természethistóriák összetett jellegéről és nyugat-európai tudományos jelentőségéről lásd JARDINE – SECORD – SPARY, 1996).

Összességében úgy tűnik tehát, hogy a néprajzi/antropológiai leírás *mintái* már Hunfalvy János 1870-es években tartott egyetemes néprajzi előadásai előtt is különböző kontextusokból kerültek Magyarországra (nyugat-európai utazási irodalom és Humboldt), illetve formálódtak ki helyben (a nagyszombati egyetem misszionárius-irodalma). A korábbi diskurzusok egyszerre voltak földrajzi/területi és felekezeti vonatkozásúak, és legintenzívebb korszakuk – amikor mind a három diskurzus jelen volt, és művelőik a legszorgosabban tevékenykedtek – kb. az 1760-as és az 1860-as évek közé tehető. Magyarország esetében ez, úgy tűnik, egy sokkal relevánsabb időszakaszt jelöl ki, mint a tudománytörténeti szempontból általánosságban emlegetni szokott „19. század.” Az 1760–1860-as évek közötti időszak jelentősége nem annyira valamely kronologikus eseménytörténeten alapul, mint inkább a *másság-reprezentációk* útjaival kapcsolatos kulturális gyakorlatok történetén. Az ebben az időszakban megformálódó antropológiai diskurzusok többnyire a nyugati félteke őslakos népeire vonatkoztak, ugyanakkor úgy tűnik, nem csak azokra: Amerikára (különösen Közép- és Dél-Amerikára), Ausztráliára és Óceániára, valamint a korszakban „polárisként” emlegetett terület egyes részeire, különösen Kanadára, Grönlandra és Észak-Skandináviára (a számi népek földjére), valamint a legészakibb Ázsiára, például Novaja Zemljára,² Szibériára.³

---

² A jelen tanulmányban a korszakban „polárisnak” vagy arktikusnak nevezett területre, valamint Észak-Ázsiára, mint különálló földrajzi – és reprezentációs – egységre vonatkozó korabeli tudást nem, illetve csak érintőlegesen tárgyalom. Tervezek egy átfogóbb munkát, amelyhez további levéltári feltárásokat szeretnék végezni, mindenekelőtt az Észak-Ázsiáról szóló korai ismeretekről, és azok forrásairól, hogy ezeket a régiókat az itt tárgyalt amerikai és csendes-óceáni példák mellé helyezhessem. Ami a „poláris népekkel” kapcsolatos korábbi tanulmányaimat illeti, a számik (lappok) 18. századi magyarországi reprezentációjáról lásd Sz. KRISTÓF, 2021b; a Grönlandra és őslakosaira vonatkozó korai ismeretekről lásd Sz. KRISTÓF, 2016, 2021a.

³ A Szibériára vonatkozó ismeretekre ebben a tanulmányban nem térek ki.

Lássunk néhány közelebbi példát e korai szöveg hagyományból. A továbbiakban szeretnék bemutatni néhány szerzőt és munkáikat, amelyeket a közelmúltban alaposabban tanulmányoztam, s amelyek szerepelnek a korai magyar antropológiai szövegek újonnan összeállított történeti antológiájában. Utóbbi kötetet 18–19. századra szakosodott történész kollégáimmal közösen állítottam össze, mindenki a maga tudományterülete legfontosabbnak ítélt munkáiból válogatott bele részleteket. Az antológia nyílt hozzáféréssű online kiadványként nemsokára megjelenik (SZ. KRISTÓF, 2023, [Megjelenés alatt]; BALOGH et al., [Megjelenés alatt]).

Ami a fent említett jezsuita kontextust illeti, a Bertalanffi Pál (1706–1763) S. J. által írt *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte* című terjedelmes geográfiát szeretném kiemelni (BERTALANFFI, 1757). Ez a saját korában és a későbbiekben is gyakorta idézett mű 1757-ben jelent meg nyomtatásban Nagyszombatban, és többek között az amerikai kontinens európaiak általi felfedezéséről, földrajzáról és néprajzáról tartalmazott meglehetősen bőséges és részletes ismereteket. Hangsúlyozott egy – a kora újkori jezsuita történetírásra jellemző – megkülönböztetést, amely szerint Mexikó és Peru államépítő bennszülött társadalmi az univerzálisnak elgondolt társadalmi fejlődés skáláján magasabb fokozaton álló, magasabb „rendű” társadalmaknak tekintendők, mint azok, amelyeket ún. „kiskirályok” (*kaczikák*) vezettek, és amelyeket a szerző az amerikai kontinens más tartományaihoz helyezett. Ez utóbbi vidékeken, az atya megfogalmazása szerint, a bennszülöttek „törvény nélkül vadul éltek.” Az amerikai bennszülött társadalmak korai, mintegy proto-etnográfiját kínálva, Bertalanffi atya szövege a 18. század végi felvilágosodás antropológiai elméleteiből is ismert progresszív társadalmi fejlődés eszméjének a *jezsuita változatát* tartalmazta, népszerűsítette. Csakúgy, mint a nem-jezsuita elképzelések, a *stadialitás* koncepciójára épült, azaz az emberi társadalmak fokozatos, szakaszos változásának az ideájára, amely szerint ún. „vad” csoportosulásoktól fokozatosan ún. „pogány” vagy „félcivilizált” formáig, akár államszerű szerveződésekig *lehet* eljutni, hogy aztán a fejlődés a végsőnek tekintett formáig, a keresztény és „civilizált” társadalmakig (beleértve Európáig) vezessen (BERTALANFFI, 1757; SZ. KRISTÓF, [Megjelenés alatt]). Bertalanffi atya műve tehát több volt, mint proto-etnográfia, korai néprajzi leírás: a megismert társadalmak közötti különbségekre is *magyarázatot* keresett – és kínált – a maga módján, korszakában, illetve (katolikus) vallásos kontextusában.

Ami ugyanezen időszak protestáns geográfiáit illeti, a *Magyar Geográfia, Az Az: Ez Egész Világ Négy Rézseinek...Rendes és Rövid Le-Írása* című, Vetsei Pataki István (?–1743) által összeállított munkát tenném Bertalanffi atya műve mellé, úgyszintén 1757-ből. Ez a világföldrajz – egyebek mellett – az amerikai kontinensről alkotott tudás még korábbi rétegeinek a magyarországi megjelenéséről, létezéséről tanúskodik. Dél-Amerika – és különösen Brazília – sajátos megjelenítését kínálja egy jó két évszázaddal korábbi, *démonizáló* hagyomány jegyében (VETSEI, 1757). Ez utóbbinak megfelelően az északkelet-brazíliai Tupinambá népet – az amerikai kontinens más, közép- és dél-amerikai őslakos népeivel együtt – bálványimádó, sőt, démonimádó, kannibalisztikus gyakorlatokkal élő „szörnyeteg” (*monstrum*) népként ábrázolták különböző 16. század végi, nyugat-európai képi és szöveges forrásokban, s ez a tudás a Magyar Királyság területére is eljutott. Ez a fajta reprezentáció található meg például a francia kálvinis-

ta (hugenotta) lelkész, Jean de Léry (1536–1613) vagy a hesseni német zsoldoskatona, Hans Staden (1525–1576) által írott úti beszámolóikban; utóbbi aztán az 1640-es években Frölich Dávid wroclawi kalendáriumában is megjelent (SZ. KRISTÓF, 2018). Az ilyenfajta démonizáló reprezentációs stratégiára számos példát ismerünk mind a nyugat- és dél-európai gyarmatosító országok etnológiai/antropológiai vonatkozású szöveggyűjteményeiből, így Franciaországból, Olaszországból, Spanyolországból (BLANCKAERT, 1985; GRUZINSKI, 1988; CERVANTES, 1994), mind pedig a Magyar Királyság területén kiadott művekből, úgy a katolikus, mint a protestáns hagyományokból. Az Amerikáról és őslakosairól alkotott effajta sötét, diabolizáló kép átvételének és a 18. századba is bőven átnyúló magyarországi fennmaradásának a közelebbi vizsgálata egyik megkülönböztetett kutatási területem volt (SZ. KRISTÓF, 2012a, 2012b, 2014c, 2015, 2018, 2019, 2021b). S maradtak nyitott kérdései a jövőre nézve is. Ez a reprezentáció – magától értetődően – ugyancsak több, mint néprajzi leírás: a keresztény vallások pogánysággal és hittérítéssel kapcsolatos koncepcióinak a sűrűjébe, talán leglényegébe vezet és illeszkedik.

A későbbi protestáns kötődésű magyarországi geográfiaiak közül négyet szeretnék a továbbiakban kiemelni: olyanokat, amelyek ún. *etnográfiai profilokat* tartalmaznak. Az etnográfiai profil (általános néprajzi leírás) valamely nép átfogó leírása előre meghatározott kategóriák szerint – például lakóhely, gazdálkodás, anyagi kultúra (használati tárgyak, viselet stb.), vallás, szokások és hiedelmek. Egy ilyen leírás részletekbe menően igyekszik megjeleníteni az illető nép életmódját, lehetőség szerint az őt körülvevő természeti környezetbe ágyazottan (SERVICE, 1958, 1963). Úgy tűnik, ilyen külföldről importált etnográfiai profilok közvetítették a Magyar Királyságba a szakszerű néprajzi leírás általános *hogyanját*, szabályszerű szerkezetét és elvárt tagolását körülbelül az 1780-as/1790-es évektől kezdődően. Nem lehet eléggé hangsúlyozni e profilok átvételének a fontosságát: az antropológia felvilágosodás kori történetének talán leglényegesebb részét képezik mind Magyarországon, mind a származási országaikban (WOLFF – CIPOLLONI, 2007). Ezeket az etnográfiai profilokat Magyarországon mindeddig nem vizsgálták olyan figyelemmel, amekkorát pedig megérdemelnének. Jomagam a közelmúltban igyekeztem minél alaposabban feltárni megjelenésüket: forrásait, vándorútjukat és magyarországi adaptációjuk körülményeit. Mikrofilológiai vizsgálatukból kiindulva próbáltam befogadásuk sajátos társadalmi és vallási kontextusait megismerni (SZ. KRISTÓF, 2023).

A Baranyi László (1729–?) által írt és 1796-ban kiadott *Rövid Magyar Geographia* tartalmazott például egy terjedelmesebb szövegrészt az újonnan felfedezett csendes-óceáni szigetek földrajzáról (BARANYI, 1796). Ez utóbbi nem mást kínált, mint Polinézia őslakos népeinek etnográfiai profilját: egyrészt Új-Zéland, másrészt Tahiti őslakosságának a leírását foglalta magában. A *Rövid Magyar Geographia* mindebben szorosan követte James Cook (1728–1779) úti beszámolójának a példáját, amely a polinéziaiak hasonlóan strukturált leírását tartalmazta. Ez utóbbit pedig nem más írta, mint Georg Forster (1754–1794), német geográfus és természettudós, aki apjával, Johann Reinhold Forsterrel együtt Cook második expedícióján (1772–1775) vett részt. A *Rövid Magyar Geographia* tehát (egyik) úttörője volt a korai etnográfiai tematikusan felépített, mintaszerűen szerkesztett, jellegzetes szöveggyűjteményének a Magyar Királyságban (BARANYI, 1796; SZ. KRISTÓF, 2022a; Forsterről lásd KONTLER, 2004).

A polinéziai népek egyes csoportjainak a megkülönböztetése és elkülönítetten való tárgyalása nyomon követhető Benkő Ferenc (1745–1816) nagyenyedi kálvinista lelkész és tanító geográfiájában is. A *Parnasszusi Időtöltés* címmel ugyancsak 1796-ban kiadott munkában nagyobb terjedelmű rész található „A’ Világnak V-dik Része Otahaitirol. Az ujsagot szeretőknek kedvékért” fejezetcím alatt (BENKŐ, 1796). Benkő tiszteletes Tahiti-leírása a polinéziaiak etnográfiai profilokra emlékeztető, átfogó és strukturált bemutatását tartalmazta. A szerző, mint mondja, a művet Polinézia általános és „természethistóriai leírásának” szánta. Közelebbről megvizsgálva azonban kiderül, hogy az ő leírása sem másra épült, mint Georg Forster *Tagebuchjára*: ez utóbbi egyik fontos magyar adaptációját képezi (BENKŐ, 1796; Sz. KRISTÓF, 2022a).

A korszak magyar protestáns geográfiáinak közös jellemzője, hogy olyan személyes tapasztalatokra épültek – olykor egyenesen azokból eredtek –, melyeket szerzőik a göttingeni (Alsó-Szászország) Georg Augusta Egyetem egyes kurzusain szereztek. Úgy tűnik, hogy ezek a kurzusok akkoriban az egyetem ún. *Naturkabinet*-jében, azaz az ásványok, állati és emberi maradványok, csontok és különféle preparátumok, tárgyak és leletek gyűjteményében tett látogatásokat, ott tartott és bemutatóval egybekötött előadásokat is magukban foglalták. Ilyen, a *Naturkabinet* által ihletett munka volt például Benkő Ferenc előbb említett földrajzkönyve, és ilyenek voltak Dobosy Mihály tiszteletesnek (1780–1853), Szentés város református lelkészének útleírás-fordításai is. Utóbbiak közül kiemelkedik a *Grönland históriája, melyben ez a’ tartomány lakosival együtt leíródik és a’ természeti-históriára sok jegyzések tételnek* című, Budán 1810-ben megjelent fordítás (CRANZ, 1810). Az eredeti mű szerzője, David Cranz (1723–1777) német morva misszionárius volt, aki társaival 1761–1762-ben majd egy teljes évet töltött a grönlandi inuitoknál, a kereszténység alapjait tanítva azoknak, majd 1765-ben Svédországban beszámolót tett közzé erről a vállalkozásról (CRANZ, 1765). Cranz könyve a természettudomány és a korai etnográfia egyik alapvető mintájává, *profiljává* vált a korszakban. Olyannyira, hogy maga James Cook is magával vitte a harmadik expedíciójára (1776–1779), hogy segítségével összehasonlíthassa a Csendes-óceán északi részén, Alaszka partvidékén élő bennszülött kultúrákat a grönlandi inuitokéval (Sz. KRISTÓF, 2016, 2021a; THOMAS, 2003).

A göttingeni egyetemen, Arnold H. Heeren (1760–1842) tanítványaként Dobosy tiszteletes többször is meglátogatta a természettudományi kabinetet, majd, hazatérve Magyarországra (1806), műveiben a korai néprajz és antropológia különböző témáiról írt. Részletekbe menően tárgyalt például olyan kulturális gyakorlatokat, mint a testdíszítés, a tetoválás, és megkísérelte leírni a „természetben élő ember” (vagyis az Európán kívüli őslakos népek) főbb vonásait és általánosabb jellemzőit. Utóbbiakhoz egy meglehetősen egzotizáló szemlélettel viszonyult, melyet Göttingenben tanult – csakúgy, mint a rá olyannyira jellemző aprólékos természetrajzi-etnográfiai megfigyelés módszerét (lásd BÖDEKER – BÜTTGEN – ESPAGNE, 2008; GURKA, 2010). Ugyaninnen származnak az emberiség felosztásával, klasszifikálásával kapcsolatos ismeretei. Valószínűleg hallgatta Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) orvos és természettudós kurzusait is: hozzá hasonlóan ő is öt emberi „rasszt” különböztetett meg külső, fizikai jellemzőik alapján (Sz. KRISTÓF, 2021a). Az emberi koponyák (*crania*) aprólékos mé-

rését is magában foglaló *antropometria* sokat vitatott módszertana, amely a 19. század második felében vált a fizikai antropológia központi elemévé, éppenséggel a 18. század végi göttingeni természettudományos módszerekben és teóriákban gyökerezik. S mint Dobosy és Benkő tiszteletesek példája mutatja, Magyarországra protestáns peregrinus diákok közvetítették a századfordulón, illetve a 19. század első felében.

A Magyar Királyságban a 19. század elején kitapintható etnológiai/antropológiai hagyomány minden bizonnyal legjelentősebb képviselője – akinek a munkásságáról Hunfalvy Pál 1870-es évekbeli előadásáiban ugyanakkor *egyetlen szó sem* esett – Almási Balogh Pál (1794–1867) volt.

Almási Balogh mind gróf Széchenyi István (1791–1860), mind pedig Kossuth Lajos (1802–1894) orvosaként tevékenykedett, s aktív szereplője volt a 19. század első fele, s ezen belül is az ún. nemzeti ébredés kora (1820–1830-as évek) tudományos életének. Ugyanarra törekedett, mint egy-két évtizeddel korábban Dobosy tiszteletes: az *egyetemes néprajz* tudományágát szerette volna bevezetni és meghonosítani Magyarországon. Almási Balogh azonban nem csak a göttingeni egyetemhez fordult modellért, hanem a francia és az angol tudományossághoz, valamint a német tudományművelés más képviselőihez is. Antropológiai-etnológiai vonatkozású kéziratái között megtalálható például az első magyar nyelven írt néprajzi kismonográfia Ausztrália őslakosairól (*Az ember Ausztráliában* címmel, év nélkül, kb. 1835 körül), valamint, többek között, a kanadai Boothia-félsziget őslakosainak („eszkimóknak”) egy német nyelven készült leírása, azaz etnográfiai profilja (*Boothia* címmel, év nélkül). Filológiai vizsgálódásaim szerint Almási Balogh Pál szinte minden néprajzi vonatkozású írása strukturált profilokat tartalmaz a bemutatott Európán kívüli népek sajátos életmódjáról (Sz. KRISTÓF, 2014a, 2014b). Ezért is számít tudományágunk egyik legfontosabb korai képviselőjének.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy Almási Balogh karosszéktudós volt, soha nem hagyta el Európát. Gazdag magánkönyvtárral rendelkezett, amely néprajzi/antropológiai értelemben vett „terepként” szolgált a számára. Tanulmányait az észak-magyarországi Sárospatakon, a Református Kollégiumban kezdte, majd az 1820-as években két nagy tanulmányutat tett Nyugat-Európában. Göttingenben – ami szinte kötelező állomás volt a magyar protestáns hallgatók számára – találkozott Blumenbachal is, aki, mint előbb említettem, a fizikai antropológia egyik úttörője volt, s akinek az öt „emberi rasszról” kidolgozott rendszere, felosztása koponyaformákon és testméreteken alapult. Almási Balogh úgy tűnik, sokat tanult Blumenbachtól. De sokat tanult – és sokat idézett név szerint is – a kortárs koloniális antropológiák és természetrajzok, természethistóriák francia és brit szerzőitől is. Hivatkozásai közül a legfontosabbak a következők voltak: Joseph Paul Gaimard (1796–1858), Jean René Constant Quoy (1790–1869), Jules Dumont d’Urville (1790–1842) a franciák közül, valamint George Barrington (1755–1804), David Collins (1756–1810), Allan Cunningham (1791–1831), és maga James Cook a britek közül. Ahogy már többször megírtam, Almási Balogh inkább követte, mintsem kritizálta ezeket a szerzőket: inkább merített tudományos autoritásnak tekintett munkáikból, mintsem reflektált azokra. Ily módon ő is hozzájárult ahhoz, hogy a késő felvilágosodás kori, korai kolonialista nyugat-európai tudományosság Magyarországra is eljuthatott, és itt példaképpé válhatott (Sz. KRISTÓF, 2014a, 2014b; WOLFF-CIPOLLONI, 2007; PRATT, 1992).

Magyarországra visszatérve Almási Balogh Pál számos tudományos folyóirat szerkesztője lett, s mind természettudományos, mind szépirodalmi írásokat publikált. 1859-ben ő tartotta a Magyar Tudományos Akadémián az ugyanabban az évben (május 6-án) Berlinben elhunyt Alexander von Humboldt búcsúbeszédét. Ő írta a leghosszabb és leg részletesebb bemutatásokat Humboldt munkásságáról a magyarországi folyóiratokban, és kéziratos hagyatéka szerint – amelyet évekig tanulmányoztam – hozzájárult Charles Darwin (1809–1882) eszméinek a hazai népszerűsítéséhez is. Almási Balogh Pál öt idegen nyelven olvasott és írt, és hosszú élete során aktívan részt vett a Magyar Tudós Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia működtetésében, ügyeinek intézésében. Nagyban hozzájárult az Akadémia korabeli nemzetközi – elsősorban francia és német – kapcsolatainak a kiépítéséhez és fenntartásához. 1867-ben hunyt el (SZ. KRISTÓF, 2014a, 2014b, 2017a, 2021c; NAGY, 1992).

Megkísérlem összegezni, mit is mondanak az etnológia/antropológia fentiekben áttekintett korai megjelenési formái, nyomai – tudományos proto-diskurzusok és proto-népleírások („profilok”) – a hosszú 19. századról, mint e tudományok megformálódásának (egyik) fontos időszakáról Magyarországon.

Vizsgálataim szerint a magyarországi néprajztudomány egy korábbi hagyománya Almási Balogh Pál életművében csúcsonyult ki, és úgy tűnik, vele együtt el is tűnt. A német, az angol és a francia felvilágosodás etnográfiai profiljai, amelyek körülbelül 1760 és 1860 között jelentek meg Magyarországon, *nem* kanonizálódtak. Egy ideig jelen voltak (tetten érhető) a tudományos diskurzusban, de aztán mintha elfelejtődtek – szétestek, szétmorzsolódtak (?) – volna. Almási Balogh Pál 1867-ben bekövetkezett halála jelenti a 19. századi magyarországi antropológia „végeinek” az egyikét, ahogyan tanulmányom címében fogalmaztam. Nézzük meg közelebbről, miért.

Mikrofilológiai vizsgálódásaim szerint az inuit („eszkimó”) filológia, a rájuk vonatkozó szöveghagyomány mutat bizonyos folytonosságot a 18. század végi geográfiaiktól, valamint David Cranz útleírásától (Barby, 1765) Hunfalvy János 1870-es években keletkezett előadásaiig. Hunfalvy pesti egyetemi kurzusában nagyon is emlegette Cranz 1761-es leírását a grönlandi inuitokról, sőt, idézett is belőle (HUNFALVY, 1995, 102–103.). Dobosy Mihályt, Cranz magyar fordítóját ugyanakkor *nem* említette. Előadásában *nem* szerepelt, ahogy előbb említettem, Almási Balogh Pál egyik munkája *sem*. Az Ausztrália bennszülötteiről írott kismonográfia vagy a Boothia-félsziget inuitjait megjelenítő etnográfiai profil így teljesen elveszett a későbbi tudományos diskurzus számára. Azt lehet látni, hogy az ausztráliai őslakosok magyarországi filológiája esetében még *kevesebb* bizonyíték lelhető fel a 19. század eleje és vége közötti folytonosságra, mint a kanadai vagy a grönlandi inuitok esetében.

Hasonló a helyzet Amerika és őslakos népei korai leírásainak az esetében is. Hunfalvy János 1870-es évekbeli egyetemi előadásában sem a fentiekben említett 17. és 18. századi jezsuita misszionáriusok és egyéb szerzők, sem az 1790-es években oly sok útleírást – és bennük etnográfiai profilokat – lefordító protestáns tudósok *nem* szerepelnek. Ezekben az esetekben *semmilyen* szövegek közötti folytonosságot nem lehet felfedezni a 19. század első és második felének tudományossága között.

Ezek a magyarországi tudományos szöveghagyományban jelentkező hiátusok, az egyes népcsoportokra vonatkozó szövegek közötti folytonossági hiányok csak megerősíteni látszanak, egyebek mellett, Michel Foucault egyik alapvető tézisét a *diskurzusok diszkontinuitásáról* az emberi gondolkodás és tudományosság történeti formálódásában (FOUCAULT, 1971).

Úgy tűnik tehát, hogy Hunfalvy János, akit az egyetemes néprajz egyik hazai megalapítójaként ismerünk (HUNFALVY, 1995), valóban valami egészen újat alapított az 1870-es években. A nyugati félteke őslakos népeivel kapcsolatban korábban létező magyarországi néprajzi hagyományok közül szinte semmit nem épített be előadásaiba, egyetemi tanítását nagyrészt *későbbi*, s elsősorban *német* földrajzi művekre alapozta. Sárkány Mihály kutatásaiból tudjuk, hogy Hunfalvy elsősorban Carl Ritter (1779–1859) és Oscar Peschel (1826–1875) geográfiáiból állította össze egyetemi kurzusát (SÁRKÁNY – VARGYAS, 1995; HUNFALVY, 1995).

A korábbi irodalom elhagyásának a tendenciája alól akadt azonban néhány kivétel. Magyar László (1818–1864) afrikai (angolai) úti beszámolója például ilyen magyarázatra szoruló kivétel, de bizonyos fokig ilyen Alexander von Humboldt (1769–1859) munkássága és magyarországi recepciója is. Hunfalvy előadásaiiban számos elismerő utalást tett Humboldtra és írásaira, mind Amerika és őslakosai kontextusában, mind pedig egyebekben. Magyar követőiről, a magyar humboldtistákról (SZ. KRISTÓF, 2021c, 2021d) ugyanakkor *nem* emlékezett meg. Éppen ezért úgy vélem, Hunfalvy János életművét, pesti egyetemes néprajzi előadásait egy újabb „végpontnak” tekinthetjük hosszú 19. századi etnológiánk és antropológiánk történetében. Ez a végpont pedig egyszerre jelenti az antropológia korábbi, többszólamú diskurzusának – a magyar nyelven megjelenő vallásos és kevésbé vallásos, felvilágosodás kori geográfiákat felölelő hagyományoknak, valamint a Nyugat-Európából átvett különböző etnográfiai profiloknak – a végét, csakúgy, mint a humánföldrajz és az etnográfia *nem humboldtiánus/Humboldt előtti* művelési módjainak a végét.

Mindezekon kívül még valami elkezdődött Hunfalvy előadásaival az 1870-es években. Egy újfajta gondolkodásmód, amely a fizikai, kulturális és nyelvi *evolucionizmus* felé mutatott a néprajzban és az antropológiában, lásd például Paul Pierre Broca (1824–1880) francia fizikai antropológus magyarországi recepcióját. Ez az új – ám nem feltétlenül üdvös, még kifejezettebben, még szigorúbban fejlődési szakaszokra, „fejlettebbek” és „fejletlenebbek” megkülönböztetésére épülő – gondolkodásmód aztán rátelepedett a korábbi társadalomfilozófiai – vallásos, szekuláris, és egy még korábbi múltból örökölt stadiális – gondolat- és teóriakezdeményekre. Ez azonban már egy másik tanulmány témája kell, hogy legyen.

A Hunfalvy János előadásaiából kimaradt ismeretretegek ugyanakkor arra is utalnak – s a fenti áttekintésnek ez a legfőbb konklúziója –, hogy a Magyar Királyságban nagyon is létezett egy gazdag korai antropológiai hagyomány. Egy terjedelmes, heterogén, etnológiai és antropológiai szempontból többé-kevésbé releváns szöveg- és képanyaggal találkozhatunk különböző vallási és társadalmi kontextusokban. Mindez igazolja Bodrogi Tibor (1924–1986) meglátását, aki feltételezte, hogy az Európán kívüli világról szóló ismeretek különböző formái a kora újkori/újkori Magyar Királyságba is eljutottak,

és aki már az 1970-es évektől szorgalmazta feltárásukat (BODROGI, 1978). A korai, már a 18. század során felemelkedő német etnológiára, és művelőinek az oroszországi Szibéria-kutatásban betöltött vezető szerepére a közelmúltban Han Vermeulen mutatott rá (VERMEULEN, 2008, 2015). A francia felvilágosodás Európán kívüli kultúrákról alkotott „változatos, összetett, ambivalens és önkritikus” nézeteiről, filozófusainak és tudósainak társadalmi érzékenységéről nagyszerű elemzést adott David Allen Harvey (HARVEY, 2012, 216.). Legfőbb ideje, hogy mi, itt Magyarországon is betekintést nyerjünk saját korai etnológiai és antropológiai hagyományainkba, hogy feltárjuk azok sokszínűségét, összetettségét, pontosabb társadalmi és kulturális kontextusait. Hogy Hunfalvy János, egyetemes néprajzunk egyik alapító atyja miért nem vette fel és építette be előadásaiba ezeket a korai szerzőket és műveiket, azt egyelőre nem tudjuk. Nem tartotta őket tárgyalásra érdemesnek? Elavultnak, túlságosan vallásosnak, vagy túlságosan egyszerűnek, együgyűnek vélte őket? Nem tudjuk. Amit a magam részéről biztosan állíthatok, az az, hogy ez a korai hagyomány *nem* vált a magyarországi néprajz és antropológia hivatalos, kanonikus tudománytörténetének a részévé. Nemrégiben egy új, a magyarországi tudománytörténet egyes területeit a hasonlóképpen *hosszú* 18. században tárgyaló kötet négy fejezetében tehettem kísérletet arra, hogy ezt az elfeledett tudást feltárjam és bemutassam (SZ. KRISTÓF, 2023; BALOGH et al., 2023; SZ. KRISTÓF, [Megjelenés alatt]; BALOGH et al., [Megjelenés alatt]).

Mindent összevéve, a 18. és a 19. századokat együtt tekintve, azt mondanám, hogy a néprajz és az antropológia tudományának magyarországi kialakulásában csak részben dokumentálható a tudás(ok) lineáris felhalmozódása. A 18. század második fele és az 1870-es évek között összességében adekvátabb egy sokrétű, kísérletező, meg-megtorpanó és újrainduló ismeretáramlásra gondolni, amely mintha újabb és újabb irányokat, utakat és kitérőket venne. A kiváló francia történész, Fernand Braudelt parafrázeálva azt tenném még hozzá mindehhez, hogy a magyarországi korai antropológia tudománytörténete is igazolja, hogy valamely diszciplína terét, idejét és megformálódását/mozgását csakis „longue durée”-ben lehet és érdemes értelmezni (BRAUDEL, 1958). Erre tettem kísérletet a jelen tanulmányban.

Irodalom

ARON, Raymond

1967 *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard.

BALOGH Piroska – BODNÁR-KIRÁLY Tibor – GURKA Dezső – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György – SZ. KRISTÓF Ildikó (szerk.)

2022 *A tudományos tudásáramlás mintázatai a Magyar Királyságban, 1770–1830: digitális forrásantológia / The patterns of the circulation of scientific knowledge in the Kingdom of Hungary, 1770–1830: digital source anthology*. Budapest, ELTE BTK Digitális Bölcsészeti Tanszék. 10.5281/zenodo.7584047

- [Megjelenés alatt] *A tudományos tudásáramlás mintázatai a Magyar Királyságban, 1770–1830* /The patterns of the circulation of scientific knowledge in the Kingdom of Hungary, 1770–1830. Szerk. KRÁSZ Lilla. Budapest, Corvina Kiadó.
- BARANYI László
1796 *Rövid Magyar Geographia*. Pesten, Trattner Mátyás.
- BENKŐ Ferenc
1796 A' Világnak V-dik Része Otahaitirol. Az ujsagot szeretőknek kedvekért. In: Uő: *Parnassusi Időtötés*, Negyedik darab. Kolosvárat, Hochmeister Márton.
- BERTALANFFI Pál
1757 *Világnak Két rend-béli Rövid Ismérete*. Nagyszombat, Academia.
- BLANCKAERT, Claude (ed.)
1985 *La naissance de l'ethnologie? Anthropologie et missions en Amérique XVIe-XVIIIe siècle*. Paris, Les Éditions du Cerf.
- BODROGI Tibor (szerk.)
1978 *Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői I–II*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÖDEKER, Hans Erich – BÜTTGEN, Philippe – ESPAGNE, Michel (Hrsg.)
2008 *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- BRAUDEL, Fernand
1958 Histoire et sciences sociales: la longue durée. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 13, 4, 725–753. <https://doi.org/10.3406/ahess.1958.2781>
- CERVANTES, Fernando
1994 *The Devil in the New World. The Impact of Diabolism in New Spain*. New Haven – London, Yale University Press.
- CHARTIER, Roger
1987 *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, Seuil.
1989a Le monde comme représentation. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 44, 6, 1505–1520. <https://doi.org/10.3406/ahess.1989.283667>
1989b *Cultural History: Between Practices and Representations*. New York, Cornell University Press.
1992 Laborers and voyagers: From the Text to the Reader. *Diacritics*, 22, 2, 49–61. <https://doi.org/10.2307/465279>
- CRANZ, David
1765 *Historie von Groenland enthaltend Die Beschreibung des Landes und der Einwohner etc insbesondere die Geschichte der dortigen Mission der Evangelischen Brueder zu Neu-Herrnhut und Lichtenfels*. Mit acht Kupfertafeln und einem Register. Barbÿ, Heinrich Detlef Ebers – Leipzig, Weidmanns Erben.
1810 *Grönland históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leírodik és a' természeti-históriára sok jegyzések tételnek*. Fordította és egynehány vi-

- lágosító jegyzésekkel bővítette Dobosy Mihály Vaiszlói Réfor. Prédikátor. Grönland mappáival és rajztablákkal. Buda, Landerer Anna.
- DAVIS, Natalie Zemon
1987 *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, California, Stanford University Press.
2006 *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds*. New York, Hill & Wang.
- DE CERTEAU, Michel
1974 *La culture au pluriel*. Paris, Union générale d'éditions.
- FOUCAULT, Michel
1971 *L'Ordre du discours*. Paris, Gallimard.
- GEERTZ, Clifford
1973 *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books Inc.
- GINZBURG, Carlo
1976 *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del Cinquecento*. Torino, Einaudi.
1989 *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Torino, Einaudi.
- GREENBLATT, Stephen
1991 *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*. Chicago, University of Chicago Press.
- GRUZINSKI, Serge
1988 *La colonisation de l'imaginaire. Sociétés indigènes et occidentalisation dans le Mexique espagnol. XVIe-XVIIIe siècle*. Paris, Gallimard.
- GURKA Dezső (szerk.)
2010 *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HANÁK Péter
1988 *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HARVEY, David Allen
2012 *The French Enlightenment and Its Others. The Mandarin, the Savage, and the Invention of the Human Sciences*. New York, Palgrave Macmillan.
- HINSLEY, Curtis
1981 *Savages and Scientists. The Smithsonian Institution and the Development of American Anthropology, 1846-1910*. Washington D.C., The Smithsonian Institution.
- HUNFALVY János
1995 *Egyetemes néprajz (Ethnographia). Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Ráczy Géza úr (Számos, a szöveg közé nyomott fametszettel illusztrálva)*. Budapest 1876/77. II. A kéziratos litográfia alapján közreadja SÁRKÁNY Mihály és VARGYAS Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- H. BALÁZS Éva
1987 *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

JARDINE, Nicholas – SECORD, James A. – SPARY, Emma C.

1996 *Cultures of Natural History*. Cambridge, Cambridge University Press.

KONTLER László

2004 Nemes és nemtelen vademberek. Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777). In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. 269–284. Budapest, Argumentum Kiadó.

KOSÁRY Domokos

1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KUKLICK, Henrika (ed.)

2007 *A New History of Anthropology*. Oxford, Wiley-Blackwell.

MARSHALL, Peter James – WILLIAMS, Glyndwr

1982 *The Great Map of Mankind. British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*. London – Melbourne – Toronto, J. M. Dent & Sons Ltd.

NAGY Károly

1992 *Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867*. Nagybarca – Ózd, K. n.

PRATT, Mary Louise

1992 *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London – New York, Routledge.

RAJ, Kapil

2007 *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

REVEL, Jacques – DE CERTEAU, Michel – JULIA, Dominique

1975 *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois. L'enquête de Grégoire (1790-1794)*. Paris, Gallimard.

ROSALDO, Renato

1993 [1989] *Culture & Truth: The Remaking of Social Analysis*. University of Texas, Beacon Press.

SÁRKÁNY Mihály – VARGYAS Gábor

1995 Hunfalvy János és az „Egyetemes néprajz”. In: HUNFALVY János: *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr (Számos, a szöveg közé nyomott fametszettel illusztrálva). Budapest 1876/77. II. A kézírásos litográfia alapján közreadja SÁRKÁNY Mihály és VARGYAS Gábor. VIII–XVI. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

SERVICE, Elman

1958 *A Profile of Primitive Culture*. New York, Harper & Brothers.

1963 *Profiles in Ethnology*. New York – London, Harper & Row.

STOCKING, George Jr.

1982 [1968] *Race, Culture and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago, The University of Chicago Press.

SZ. KRISTÓF Ildikó

2012a Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban. In:

- LANDGRAF Ildikó – NAGY Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. 309–345. Pécs – Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó.
- 2012b The Uses of Demonology. European Missionaries and Native Americans in the American Southwest (17-18th Centuries). In: SZÖNYI, György E. – MACZELKA, Csaba (eds.): *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-central European Mellon Fellows*. 161–182. Szeged, JATEPress.
- 2012c Missionaries, Monsters, and the Demon Show. Diabolized Representations of American Indians in Jesuit Libraries of 17th and 18th Century Upper Hungary. In: KÉRCHY, Anna – ZITTLAU, Andrea (eds.): *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and Enfreakment*. 38–73. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- 2014a The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794-1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary. *Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de Centro Argentino de Investigadores de Arte (CAIA)* (Buenos Aires), No 5, Segundo semestre (dossier special ed. CSÜRI, Piroska – FERRARI, Mercedes García „Ciencia y Cultura Visual”), 126–140.
- 2014b Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon. In: GURKA Dezső (szerk.): *Egy-másba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*. 127–144. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 2014c Local Access to Global Knowledge: *Historia naturalis* and Anthropology at the Jesuit University of Nagyszombat (Trnava), as Transmitted in its Almanacs (1676–1709). In: ALMÁSI, Gábor (ed.): *A Divided Hungary in Europe, 1: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*. 201–228. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing.
- 2015 A *Távoli Másik* szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: *historia naturalis* és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban, 1676–1709 (1745). *Ethno-Lore: Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XXXII, 11–68.
- 2016 „Terepmunka” a Terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon. *Ethno-Lore: Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XXXIII, 223–246.
- 2017a Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában. *Századok*, 151, 5, 987–1006.
- 2017b Alexander von Humboldt és a Podmaniczkyak. Mozaikok a földrajz és az egyetemes néprajz 19. századi tudománytörténetéhez. In: GURKA Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában*. 25–40. Budapest, Gondolat Kiadó.

- 2018 Amerika und seine UreinwohnerInnen in den ungarischen Kalendern des 17. Jahrhunderts: David Frölich vs. die Jesuiten. In: HERBST, Klaus-Dieter – GREILING, Werner (Hrsg.): *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmittel-Europa (1540–1850)*. 355–369. Bremen, Edition Lumière.
- 2019 *Warhafftige Historia der Wilden Menschfresser Leuthen*: Discovering the Americas – in Early Modern Hungary. In: CRISTIAN, Réka M. – DRAGON, Zoltán – LÉNÁRT, András (eds.): *Transnational Americas. Home(s), Borders and Transgressions*. 117–134. Szeged, Americana eBooks.
- 2021a Greenland in Hungary: Inuit Culture and the Emergence of the Science of Anthropology in Late Eighteenth- to Early Nineteenth-Century Hungary. In: JENSZ, Felicity – PETERSON, Christina (eds.): *Legacies of David Cranz's 'Historie von Grönland' (1765)*. 165–183. London, Palgrave Macmillan.
- 2021b Before Fieldwork: Textual and Visual Stereotypes of Indigenous Peoples and the Emergence of World Ethnography in Hungary in the Seventeenth to Nineteenth Centuries. In: MCCALLUM, David (ed.): *The Palgrave Handbook of the History of Human Sciences*. 1621–1650. Singapore, Palgrave Macmillan.
- 2021c Alexander von Humboldt, Rosti Pál és Magyarország. Tudománytörténet és egyetemes néprajz a hosszú 19. században. In: FISLI Éva – LENGYEL Beatrix (szerk.): *Rosti*. 89–111. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- 2021d Alexander von Humboldt Magyarországon: tudományos kapcsolatok és eszmetörténeti hatások. In: BERNÁTH Árpád (szerk.): *Felfedező utazások térben és időben. Tanulmányok Goethe és Humboldt koráról*. 35–69. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 2022a Tahiti in Hungary: The Reception of the Voyages of James Cook and the Emergence of Cultural Anthropology in Hungary. In: KRÁSZ, Lilla (ed.): *Sciences between Tradition and Innovation – Historical Perspectives / Wissenschaften zwischen Tradition und Innovation – historische Perspektiven*. 100–118. Wien, Praesens Verlag.
- 2022 Etnológia – antropológia. / Ethnology – anthropology. In: BALOGH Piroska – BODNÁR-KIRÁLY Tibor – GURKA Dezső – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György – Sz. KRISTÓF Ildikó (szerk.): *A tudományos tudásáramlás mintázatai a Magyar Királyságban, 1770–1830: digitális forrásantológia. / The patterns of the circulation of scientific knowledge in the Kingdom of Hungary, 1770–1830: digital source anthology*. Budapest, ELTE BTK Digitális Bölcsészeti Tanszék. 10.5281/zenodo.7584047
- [Megjelenés alatt] A kulturális másság megismerői: misszionáriusok és lelkipásztorok, peregrinus diákok és tanárok; A kulturális másság feldolgozásának színterei: akademiák és parókiák, katolikus és protestáns kontextusok; A kulturális másság feldolgozásának módjai: térítés, fordítás, gyűjtemény- és tárgyismeret; A kulturális másság médiumai és tudományos kánonai: etnográfiai profil, stadiális társadalomszemlélet, és az őslakosok hangja. In: BALOGH Piroska – BODNÁR-KIRÁLY Tibor – GURKA Dezső – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György –

- SZ. KRISTÓF Ildikó: *A tudományos tudásáramlás mintázatai a Magyar Királyságban, 1770–1830.* (Szerk. KRÁSZ Lilla.) Budapest, Corvina Kiadó.
- THOMAS, Nicholas
2003 *Discoveries. The Voyages of Captain Cook.* London, etc., Penguin Books – Allen Lane.
- VERMEULEN, Han
2008 *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710-1808.* Leiden, Ridderprint.
2015 *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment.* (Critical Studies in the History of Anthropology.) Lincoln – London, University of Nebraska Press.
- VETSEI P[ATAKI], István
1757 [1741] *Magyar Geográfiaja. Az Az: Ez Egész Világ Négy Részeinek...Rendes és Rövid Le-Írása.* Nagy Károly, Károlyi Ferentz.
- WACHTEL, Nathan
1990 *Le retour des ancêtres. Les Indiens urus de Bolivie, XXe-XVIe siècle. Essai d'histoire régressive.* Paris, Gallimard.
- WOLFF, Larry – CIPOLLONI, Marco (eds.)
2007 *The Anthropology of the Enlightenment.* Stanford, Stanford University Press.

ILDIKÓ SZ. KRISTÓF

THE ENDS AND BEGINNINGS OF ANTHROPOLOGY IN HUNGARY IN THE LONG NINETEENTH CENTURY: PÁL ALMÁSI BALOGH (1794–1867), JÁNOS HUNFALVY (1820–1888), AND THEIR PREDECESSORS

The study seeks to take stock of the multitude of anthropological practices/discourses that coexisted in the historical Kingdom of Hungary in the 18th and 19th centuries, and to illuminate a kind of *micro-history* of their rise. The focus of the investigation is America and the Pacific Ocean, early knowledge about them, and their representation in old geography books and natural history textbooks published in Hungary. The research method used is *microphilology*, i.e., the exploration, “thick” interpretation, and contextualization of archival sources and so-called old books. As both an anthropologist and a historian, the author finds the microphilological approach particularly useful, as it is similar in many respects to anthropological fieldwork: it relies on similar empiricism, empathy, and resourcefulness, but also on an awareness of one’s own ‘observer’ position and, above all, on patience. The study looks back on the 19th century from the 1870s, when the first geography department was established at the University of Pest, and when the geographer János Hunfalvy (1820–1880) gave the first lectures in Hungary on world geography and *universal ethnography*. According to its findings, however, an earlier

body of knowledge of universal ethnographic/anthropological relevance existed in the Kingdom of Hungary long before Hunfalvy's work, and largely independently of it. Nevertheless, it was not – or barely – integrated into the scientific discourse of universal ethnography institutionalized in the 1870s—it subsided, disintegrated, disappeared. The study examines the nature of this knowledge of the early and late 19th century and points out that the process of accumulation of ethnographic/ethnological/anthropological knowledge in Hungary can hardly be considered linear or continuous.

Keywords: Pál Almási Balogh, János Hunfalvy, James Cook, Alexander von Humboldt, Domokos Kosáry, Tibor Bodrogi, Han Vermeulen, Academy of Nagyszombat, Jesuit geography, Protestant geography, universal ethnography, history of anthropology, microphilology